

Степан Процюк

ВІДКИНУТІ І ВОСКРЕСЛІ

*Есе про письменників
і суспільство*

Дискурс
Брустурів — 2020

УДК 821.161.2

П 84

Степан Процюк

П 84 Відкинуті і воскреслі / Степан Процюк. — Брустурів : Дискурсус, 2020. — 192 с.

ISBN 978-617-7411-55-9

Нова книжка есеїстики Степана Процюка — це нариси про знакових українських письменників, долі яких вражають не менше за творчість. Фанатик нового мистецтва Михайль Семенко, сталева і ніжна Леся Українка, геній із замерзлим серцем Павло Тичина... Несподівані ракурси добре знайомих постатей захоплюють і бентежать.

Друга частина видання — авторська реакція на сучасні суспільні події в Україні. Фінальний розділ — найсвіжіші інтерв'ю із автором.

Тексти, позначені в змісті астерисками, опубліковано в газеті «День» (day.kyiv.ua) у 2019–2020 рр.

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено.

© Степан Процюк, текст, 2020

© Дискурсус, видання, 2020

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

*Вічний парубок української літератури (Іван Нечуй-Левицький)	7
*Той, хто цурався слави (Панас Мирний)	11
*«Більше працював, ніж жив» (Борис Грінченко)	15
*Гуллівер у країні ліліпутів (Іван Франко)	18
*Тихий крик (Василь Стефаник)	22
*Сталева ніжність великої душі (Леся Українка)	25
*Наймолодший і найсумніший (Архип Тесленко)	28
Вічна любов (Микола Садовський, Марія Заньковецька)	32
*Геній із замерзлим серцем (Павло Тичина)	36
*Танець янгола і диявола (Микола Бажан)	40
*Фанатик нового мистецтва (Михайль Семенко)	44
*Непривітаний (Микола Зеров)	48
*Чорний день у червоній країні	51
*Мучеництво (Тодось Осьмачка)	55
*Просвітлений (Євген Плужник)	58
*Розіпнутий (Микола Куліш)	62
*Поміж винними і невинними	66
*Лірика меча і відваги (Олег Ольжич)	70
*Чужий серед своїх (Михайло Стельмах)	74
*Кілька поєдинків Остапа Вишні	78
*Довге життя після ранньої смерті (Василь Симоненко)	82
*Переможець не отримує нічого (Григій Тютюнник)	86
*Князь Ігор (Ігор Римарук)	90

ЧАСТИНА ДРУГА

Ідолопоклонство	93
Темна сторона Місяця	97
Ніжне залізне серце	101
*Подорожній і схимник	117

Невдячність	121
Порятунок	124
Всередину і назовні	128
Велика українська мрія	134
*У темряві	138
*Можливість щастя	141
*Архе і Лялька	144
*Страх життя і страх смерті	147
*Чорна діра	150
*Привид Довіри	153
*Дещо про знецінення і роз'єднаність	156

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

«Справжня любов до книжок письменника — це різновид віри»	159
«Нехай би вибухнула нова всесвітня книгоманія!»	174
*«Письменництво — це домівка для моєї душі»	178

ЧАСТИНА ПЕРША

Вічний парубок української літератури

Він покинув роботу вчителя російської словесності, щоб стати першим професійним українським письменником. Він конструював свої ідеологічні романи, як-от «Хмари», в атмосфері майже цілковитої байдужості або несприйняття. Його твори було за що критикувати, але саме «Хмари» витворили новий тип патріота, саме в «Хмарах» нуртує болісне письменницьке шукання ідеального героя, відданого українізації в найширшому сенсі.

Іван Нечуй-Левицький (перша частина прізвища — псевдонім; рідкісне поєднання псевдо і прізвища, що також відображає певну ексцентричну химерність світобачення цього письменника) прожив усе життя київським самітником. Він багато років у той самий час прогулювався з парасолею в руці, за будь-якої погоди, кожного дня. Такою прогулянкою мовби виконував якийсь складний ритуал, якісь замовляння життєвих стихій, допомагаючи собі парасолею, неначе скіпетром жерця...

Але з ним були всі Миколи Джері та Кайдаші, усі його Параски і Палажки, яких ми пам'ятаємо й по-своєму любимо ще з отроцьких літ. Він витворив їх силою свого письменницького таланту. Як писав

хтось із тогочасних критиків, його «Кайдашева сім'я» була «*малюнками сільського ідіотизму*». Невисокий і сухорлявий, із самітницьким стилем життя, Нечуй-Левицький, що, за реплікою Франка, часто «*скаржився на якусь жолудкову слабість*», не лише зображав усю трагікомічну безпросвітщину селянського життя.

Письменник конструював іншу національну дійсність ще задовго до знаменитого гасла Хвильового «Геть від Москви!». У статті «Сьогочасне літературне прямування» він закликав писати мовою «старої баби», доводячи читачеві непотрібність для нього тогочасної російської літератури. Можна сказати, що Іван Нечуй-Левицький був першим українським «літературним націоналістом», звісно, у найкращому значенні цього слова.

Але так само він не сприймає тогочасну нову українську літературу, нещадно критикуючи її в статті «Українська декадентщина» (1911 р.), чи будь-які вкраплення галицьких діалектів, непорушно зафіксувавши в мозку різновид центральноукраїнського діалекту своєї матері, що мав стати, на думку Нечуя-Левицького, еталоном української літературної мови.

У творах Нечуя-Левицького незрідка є прикрашені нелогічні завершення, як-от у «Бурлачці» чи «Кайдашевій сім'ї». Трапляється дискусійне розуміння психології жінки. Такі недохопи, що можуть впливати навіть з особливостей характеру, є в кожного письменника, навіть класика. Але найперше, що хочеться констатувати — це певний магнетизм творів Нечуя-Левицького, їхня особлива енергетика, яка затіняє слабші місця. Своїми творами з болісними шуканнями відповідей, з елементами гумору та сатири в зображенні гірших рис національної мен-

тальності, тонким і зворушливим описом кращих, вартих захоплення ментальних рис цей письменник є одним із перших у незримому пантеоні національної класики.

Коли йому було 12 років, мати померла. Із батьком-священником стосунки в нього та старшої сестри завжди були відчужені. Письменник згадував, що малими вони не сміли заходити до батька, який *«все писав проповіді»*. Пізніше юнак покине навчання в духовній семінарії, не пішовши шляхом батька. Зате образ покійної матері став для спершу хлопчика, а потім юнака і дорослого чоловіка святиною для вічних незримих молитов в ім'я її пам'яті.

Письменник не був відкритим до спілкування з людьми. Стверджували, що він навіть не досидів святкування в тісному колі 25-річчя своєї ж літературної діяльності, посилаючись на строгий, із нахилом до ритуалізації, режим сну... Усі найкращі сили власної душі Нечуй-Левицький покладає на творення популярної, особливо для того часу, прози. Там відбуваються найпалкіші розмови, там запалюються, як вечірні зорі, найясніші пориви людського серця, там спалахують і гаснуть цілі світи людських доль.

Цілком можна припустити, що письменник, який назавше залишився парубком, усе шукаючи відмовки від одруження, вважав власну сім'ю певним оскверненням пам'яті матері, яка так рано пішла в могилу й навіть розлуку з якою хлопчик болісно переносив ще за її життя... Також він усе життя дослухався до старшої сестри, яка його, немічного й замежово самотнього, здала в київську богадільню, де письменник швидко помер у 1918 році. Помер невідомо за яких обставин, найімовірніше, зазнаючи лютого холоду, голоду і принижень...

«Він жив тільки літературою і заради літератури. Поза літературою не було у нього нічого», — надзвичайно влучно скаже критик Сергій Єфремов про Івана Семеновича Нечуя-Левицького, вічного парубка, одруженого з українською літературою.

Той, хто цурався слави

Не є таємницею, що письменники зазвичай небайдужі до літературної слави. Принаймні до популяризації власного імені. У цьому нема нічого дивного, адже літературні твори, які впливають на людські уми (зараз, у час інтернетної диктатури, література витісняється на задвірки; а українська література в Україні й поготів), пишуть здебільшого честолюбці й славолюбці. Інших нема.

Проте трапляються письменники із стриманим, якимось чернечим ставленням до власної персони. Різні на те причини, але в них нема так званої гордості виконавця. До такої рідкісної літературної когорти належав і класик української літератури Панас Мирний / Рудченко (1849–1920).

Народився в багатодітній родині. Ціле життя пропрацював на різних чиновницьких посадах. Спершу, молодим, працював у Гадячі, Миргороді, відтак у Полтаві, де нарешті дослужився до чину дійсного статського радника. Працював ретельно й самовіддано, ненавидячи не лише мертвотний уклад життя провінційних містечок, але й свою роботу.

Уже під сороківку одружується з учителькою музики Олександрою Шейдеман, набагато молодшою від нього. Олександра народжує йому трьох синів: Віктора, Михайла й Леоніда! Здається, що Мойри нарешті послали вже не юному чоловікові сімейну ідилію, перетворивши його колишню парубоцьку пустку на

оселю Филимона і Бевкіді — ідеального античного подружжя.

Насправді все було заледве чи не навпаки... Дружина мала нервові розлади, що виливалися в нападах істерії, часто не контрольованої. Лікувалася. Можете уявити, у яких умовах доводилося Панасу Рудченку (його справжнє прізвище) писати? Напевно, були й періоди просвітління, адже в істеричок коливання настроїв пов'язане з демонстративністю, так званою сценою, театром будь-яких, навіть випадкових, глядачів. Загалом, у цій не надто щасливій сім'ї не було винних.

Ціле життя боровся за розквіт української мови. Про те, що Панас Мирний і чиновник доволі високого рангу Панас Якович Рудченко — та сама особа, знало не так і багато людей. Панас Мирний — цілком щиро!, без жодних домішок кокетства! — вважав, що літературна слава непотрібна письменнику, а його твори мають прокладати шлях до людських сердець набагато швидше від письменницького імені... (Допускаю, що це була особливо сильна форма страху популярності, як-от буває глибинний страх публічних виступів, за яким приховане дуже велике бажання публічних промов і розмов...)

Писав свої твори ночами, ніким не підтримуваний, замість відпочинку від остогидлих чиновницьких обов'язків... Але це вже був не обов'язок, а священнодійство, радісний стан його великого серця, душевний відпочинок, який, попри піднесення, додатково виснажував. Адже ніхто по-справжньому не може виміряти письменницьких енерговитрат, а ще й у несприятливих умовах.

Його романи стали фундаментом класики української літератури. Але чи насправді ми глибоко від-

чуваємо його «Пропашу силу» (вдаліша назва роману), яку пізніше з цензурних міркувань, було замінено на «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Чи розуміємо ми природу психіки Чіпки Варениченка, який не надто любив свою нещасну матір і виколював «бозі» очі на іконі ще в дошкільному віці? Чи усвідомлюємо, що тут ідеться не про те, що він ліпший від Грицька (пам'ятаєте ці обридливі шкільні порівняльні характеристики?), а про глибоку дитячу травмованість Чіпки, що породила постійну нудьгу, душевну неприкаяність і порожнечу, яку не могли заповнити навіть відданість дружини й високі посади? Хто винен у тому, що Чіпка закінчує своє вільне життя душогубством невинних?

Чи прочитуємо ми в його романі «Повія» високе християнське людинолюбство, з яким автор роману випишує переважно сумні зигзаги долі своєї героїні Христі Притики? Люблячи людей і світ, палко прагнучи щастя, Христя врешті повертається, бідна, усіма покинута, у своє рідне село помирати від останньої стадії сифілітичного розпаду тіла...

На противагу нашому скромному класикові Панасу Мирному, його сучасник, французький письменник Еміль Золя (прижиттєво найпопулярніший і найчитаніший тогочасний письменник у Франції), у своєму романі «Нана» буде холодно й безпристрасно зображати всі злети і падіння своєї головної героїні, повії й водночас фатальної жінки, у яку закохувалося чимало чоловіків із високих суспільних прошарків Парижа, і яка врешті, як і Христя, помирає від венеричних хвороб та розпачу в дешевому паризькому готелі...

На фронті Першої світової війни під Рівним у 1915 році гине їхній старший син Віктор, у якому батько бачив великий літературний хист. Потім гине мо-

лодший син Леонід... Кривава пустака, яку неможливо заповнити, починає тотально поглинати немолодого печального чоловіка.

Панас Мирний помер, ходячи до останку на службу, уже контрольовану радянцями. Його дружина, з якою пізнав і любов, і велике розчарування, що смиренно носив у собі, лише почула гуркіт від падіння вихудлого й вимученого болісними душевними терзаннями старечого тіла...

Незрима богиня слави й пошани вже безперешкодно одягала на холодну голову чиновника високого рангу за обов'язком і великого письменника за велінням серця лавровий вінок. Назавжди.

«Більше працював, ніж жив»

Письменник Микола Чернявський у своїй книжці спогадів «Кедр Ливана» про Бориса Грінченка напише: *«Більше працював, ніж жив... не беріг своїх сил. Другого такого робітника мені більше не доводилося бачити».*

Ким був для України Борис Грінченко? Фанатичним ідеологом народництва? Талановитим універсальним письменником і публіцистом, що заповнював своєю працею, як і Іван Франко, більшість українських гуманітарних порожнин? Посереднім поетом і драматургом, який сам розумів, що його вірші та поеми обмежені певними догмами й постулатами? Талановитим прозаїком (більшість його оповідань і повістей, так би мовити, витримали випробування часом) і публіцистом, безкомпромісним полемістом із Михайлом Драгомановим? Другим, після Івана Франка, одержимим духовною працею для українства? Чи можна би було серйозно говорити про зміцнення української ідеї, якби не Іван Франко та Борис Грінченко?

Грінченка недолюблювало чимало українських письменників. Думаю, він був живим докором для духовних лінощів інших, нашого «якосьтовонобуде». Не надто похвально відгукнулася про його творчість Леся Українка. Це можна було пояснити ще й частою полемікою, яку він вів на сторінках преси з рідним

дядьком Лесі Українки, якого навіть пізніше називали «чорним генієм» української культури, Михайлом Драгомановим. Леся дуже любила свого дядька. Також Іван Франко спершу писав, що *«не міг дочитати до кінця»* повісті Грінченка *«Соняшний промінь»*, а пізніше називав його *«талановитим поетом і повістярем, що покинув епіку задля драми»*. Оцінки сучасників завжди мінливі й суб'єктивні.

У цього письменника мовою дитинства була російська (як і в Бориса Антоненка-Давидовича, Миколи Куліша, Євгена Плужника й багатьох інших). В одинадцять років він прочитав *«Кобзар»* Шевченка. Направду ця книжка майже містично діяла на багатьох українців: так зримо було відтворене в *«Кобзарі»* українське колективне підсвідоме. Борис Грінченко згодом напише: *«“Кобзар” зробився моєю Євангелією»*. Навіть лячно припускати, яким був би розвиток українства без появи *«Кобзаря»*...

Борис Грінченко вибрав українство, протиставивши його своєму зрусифікованому роду. Виняток робив лише для матері, спілкуючись у листах із нею російською. Його дружина, росіянка Марія Загірня (псевдонім), стала його соратницею. Саме такі «грінченківські» жінки зображені в його повістях *«Соняшний промінь»* і *«На розпутті»*. Їхні стосунки — це вдалий симбіоз близьких за душевним складом і переконаннями натур. Упевнений, що якби не всеприсутня любов дружини, Грінченко не зміг би здійснити, до прикладу, такий інтелектуальний і вольовий подвиг, як укладання *«Словаря української мови»*.

У листі до Володимира Гнатюка Грінченко пише: *«Із словарем мушу бути готовим на лютий 1904-ого року, і як не вдурію до того часу, то буду готовий»*. Він, укладаючи славнозвісний чотиритомний *«Сло-*

варь української мови», сам зробив таку ж роботу, як, до прикладу, академічний колектив Інституту мовознавства.

У подружжя була єдина дочка Настя, яка стала активною учасницею революційних подій. Сиділа в тюрмі. Подружжя Грінченків пережило трагедію — смерть Насті, а відтак її маленького сина. Ця подвійна смерть, як на мене, спричинилася до ранньої смерті Бориса Грінченка у віці 47 років.

Похорон Грінченка в Києві в 1910 році був настільки велелюдним, що навіть у центрі міста зупинили рух трамваїв. Українство, із його невитравним духовним некрофільством, віддавало покійному запізнілу шану. У надгробних промовах вгадуються початки нового культу: *«Помер великий чоловік України, її славетний герой»*. Після смерті Бориса Грінченка в просвітницьких закладах його портрети будуть уквітчуватися рушниками поруч із портретами Тараса Шевченка. Але вже незадовго ім'я Грінченка стане табуйованим на багато років і буде обсіпатися літературними прокльонами...

Його дружина Марія після смерті свого чоловіка, якого любила й шанувала так, як жила і дихала, без жодного відсотку театральності, ще 18 років буде робити все, що в її силах і понад сили, для збереження пам'яті Бориса Грінченка в умовах щоразу гучніших кроків червоного термінатора... Вона писатиме після смерті чоловіка: *«Життя спорожніло. Нема чим жити»*.

Марія Загірня просила, щоб їй залишили місце на Байковому кладовищі біля могили її чоловіка, доньки і внука. Її волю було виконано після смерті.

Разом були все життя, розлучаючись лише в разі крайньої необхідності. Разом Борис та Марія Грінченки і після смерті, споглядаючи у світі тонких енергій на наше, таке суперечливе, українське життя...